

BÝVALÝ VODNÍ MLÝN V HRUBŠICÍCH U IVANČIC

LENKA KALÁBOVÁ – MATĚJ KRUNTORÁD

Former Watermill in Hrubšice near Ivančice

Archival research, building history resulting from findings, and dendrochronology enable to date the earliest preserved stage of the watermill's construction in 1613 when the Lords of Lipá possessed the domain. Hrubšice Watermill is precious evidence of a small farming facility of the nobles equipped with a rather complex artistic decoration that is rarely encountered in aristocratic mills and other agricultural compounds.

Key words: watermill – Hrubšice – renaissance architecture – sgraffiti – history of farming

Na základě archivního výzkumu, stavebních dějin vyplývajících z nálezových situací a dendrochronologie bylo možné nejstarší dochovanou fázi výstavby mlýna datovat rokem 1613, kdy panství patřilo pánům z Lipé. Hrubšický mlýn je cenným dokladem drobnějšího vrchnostenského hospodářského provozu, opatřeného poměrně náročnou uměleckou výzdobou, se kterou se setkáváme vzácně právě na panských mlýnech a dalších hospodářských areálech.

Klíčová slova: vodní mlýn – Hrubšice – renesanční architektura – sgrafita – hospodářské dějiny

Hrubšice leží v údolí řeky Jihlavy západně od Ivančic, pod které správně spadají. Na východní straně ulicovky, vymezující historickou ves, stojí čtyřkřídlá budova zámku. Severně od něj se rozkládá areál bývalého mlýna.¹⁾ Jeho průčelí nesleduje osu zástavby ulicovky, ale je mírně natočeno směrem na jihozápad. Západně od mlýna vede místní komunikace po mostě překonávající zasypaný náhon a pokračující směrem k řece Jihlavě a po lávce pro pěší pokračuje na Novou Ves. Bývalý mlýn je kulturní památkou v poměrně nepříznivém stavebním stavu, který postupně napravují současní majitelé, jimž se areál vrátil v restituci. V rámci plánovaných oprav proběhla dokumentace mladšího přístavku k mlýnici. Objekty mlýna se však ukázaly být natolik zajímavými, že se přistoupilo k podrobnému průzkumu a zaměření provozních budov doplněným o archivní výzkum a dendrochronologické datování. Díky propojení těchto badatelských metod se naše poznání hrubšického mlýna zásadně rozšířilo. Výsledky průzkumu shrnuje tento článek.

Mlýn je čtyřbokou patrovou stavbou s jasným funkčním uspořádáním. Jižně je položena obytná budova, na ni od severu navazuje hospodářská část s patrovou mlýnicí a strojovna s turbínami. Z východu k mlýnici přiléhá přístavek. Zasypaný náhon se projevuje v terénu, v prostoru za turbínami směrem na východ se však stále drží stojá-

Obr. 1: Mlýn v Hrubšicích (okres Brno-venkov), pohled na obytnou budovu od jihu (všechny snímky M. Kruntorád, není-li uvedeno jinak).

tá voda. Severozápadně ke strojovně přiléhá obvodovými zdmi vymezená stavba bývalé pily. Podobně fragmentárně je dochována budova (bývalý pivovar) jihovýchodně od areálu, ta však stojí zcela samostatně. Budovy jsou opatřeny sedlovými střechami, nad štíty (vyjma severovýchodního) zvalbenými, přístavek má střechu pultovou.

HISTORIE

Vodní mlýn na řece Jihlavě v Hrubšicích je lakonicky zmiňován již ve starší topografické literatuře. Poprvé na tento mlýn odkázal Řehoř Wolný ve svém moravském místopisu a zařadil jej do výčtu staveb obce (1837).²⁾ Ve Vlastivědě moravské se stal součástí popisu dispozice ob-

1) Podkladem této práce byla nálezová zpráva M. Kruntorád – J. Stýblo – L. Kalábová, Hrubšice. Bývalý vodní mlýn. Operativní průzkum a dokumentace (dále jen OPD) areálu. Brno 2019, uloženo v archivu map a plánů NPÚ ÚOP v Brně.

2) G. Wolný, Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert. III. Znaimer Kreis. Brünn 1837, s. 147.

Obr. 2: Letecký pohled na areál mlýna v Hrubšicích s lokalizací jednotlivých součástí (podklad www.mapy.cz).

Obr. 3: Výřez z mapy Hrubšic s areálem zámku, hospodářského dvora a mlýna, 1761 (MZA Brno, o. c. v pozn. 28).

ce Hrubšice a byl začleněn do soupisu místních budov (1913). Poznámává se, že mlýn byl vrchnostenským majetkem, a poukazuje se na jeho prodej v souvislosti s mlynářem Josefem Fialou.³⁾ Stručné zmínky v obdobném kontextu jsou také v monografii obce Hrubšice (1992).⁴⁾ Lapidární uměleckohistorický popis objektu a formulaci jeho památkové hodnoty obsahuje Památkový katalog.⁵⁾ Zatím nejucelenější a nejpodrobnější informace je možné najít v internetové databázi vodních mlýnů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Katalogové heslo hrubšického mlýna obsahuje sumární uměleckohistorický a technologický popis objektu, připojuje výčet technologického vybavení, dále také odkazuje na některé mlynáře v jeho historii a publikuje mapové vyobrazení indikační skici z roku 1825.⁶⁾

Nejstarší a zásadní zmínkou o vodním mlýnu v Hrubšicích je záznam v urbáři Moravského Krumlova k roku 1613, z doby, kdy moravskokrumlovské panství vlastnili páni z Lipé.⁷⁾ Hrubšice byly součástí rozsáhlého komplexu moravskokrumlovského dominia, k němuž náležely až do zrušení patrimoniální správy. V obci se explicitně uvádí zámek, u něž se nacházely dvě zahrady – v jedné ze zahrad, která se také využívala pro kuchyňskou potřebu, byly vysázeny mladé stromy slivoní švestek

3) V. Haňák, Vlastivěda moravská II. Místopis. Mor.-Krumlovský okres. Brno 1913, s. 185, 187.

4) J. Čechová, Hrubšice 1225–1992. Hrubšice 1992, s. 3, 6.

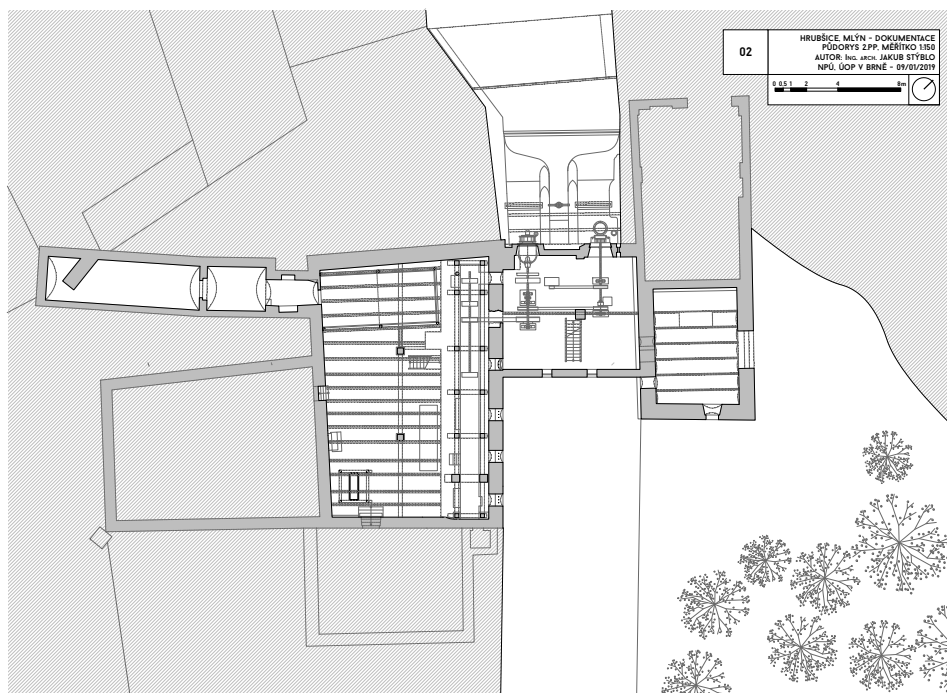
5) Vodní mlýn, Ivančice, místní část Hrubšice, in: Památkový katalog [online], kat. č. 1000150034, rej. č. Ústředního seznamu kulturních památek: 38075/7-718 [dostupné na: <https://pamatkovykatalog.cz/vodni-mlyn-14748951>].

6) J. Pešta, Hrubšický mlýn, in: Vodní mlýny [online dostupné z: <http://vodnimlyny.cz/mlyny/objekty/detail/1650-hrubšicky-mlyn>].

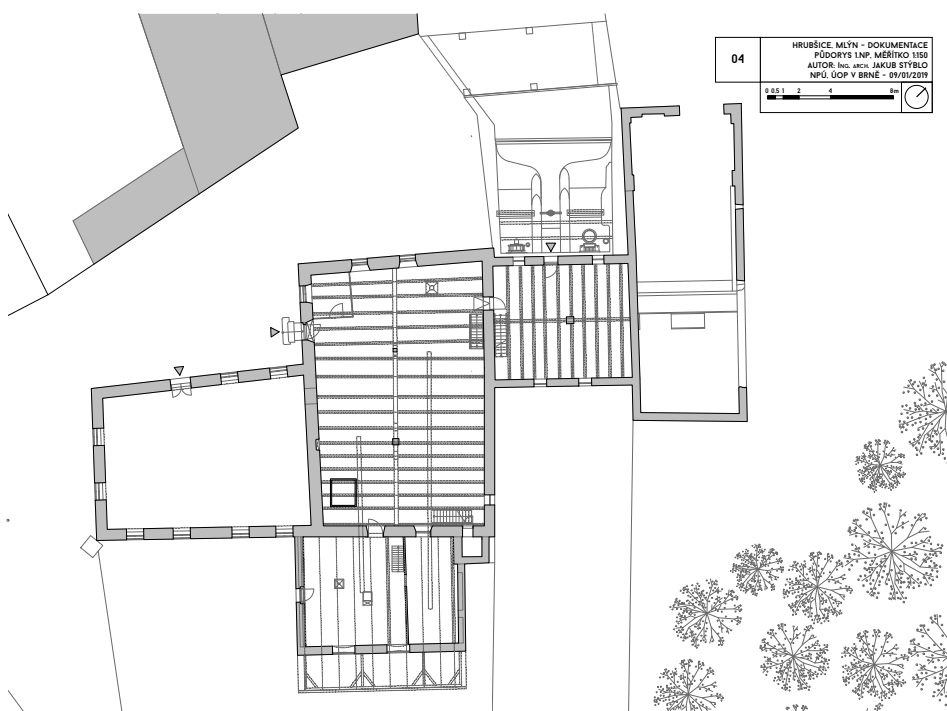
7) Urbář Moravského Krumlova, Moravský zemský archiv Brno (dále jen MZA Brno), fond F 177, Velkostatek (dále jen Vs) Moravský Krumlov, inv. č. 5, fol. 212r–217r [dostupné z: <http://www.mza.cz/a8web/a8apps1/urb01/docs/URB01-364.html>].

a vinná réva. Urbář dále zmiňuje velký hospodářský dvůr, k němuž náležela chmelnice a rozlehlá štěpnice. K vrchnostenským stavbám hrubšického statku patřil také mlýn. Krátká anotace v urbáři přináší zcela klíčový údaj ke stavebním dějinám mlýna, který je k roku 1613 charakterizován jako nově postavený. Zřejmě jeho stavební realizace korespondovala s přestavbou hrubšické tvrze na renesanční zámek, která je v uměleckohistorické literatuře, opírající své závěry o stylovou analýzu, tradičně spojována s obdobím let 1558 až 1598, kdy Hrubšice drželi páni z Lipé, a to Oldřich a poté Perchtold Bohobud. Na stavebníky zámku z rodu pánů z Lipé odkazují jejich dochované rodové erby na vstupním portále zámku a portálku v arkádovém nádvoří.⁸⁾ Moravskokrumlovské panství bylo Perchtoldu Bohobudovi z Lipé jako účastníkovi stavovského povstání konfiskováno v roce 1622 a pobělohorský konfiskát získal kníže Gundakar z Liechtensteina (1580–1658). V majetku předního rodu na Moravě se moravskokrumlovské panství udrželo až do roku 1908, kdy je po smrti knížete Rudolfa z Liechtensteina (1838–1908) zdědila hraběcí rodina Kinských.

Na začátku 17. století byla novostavba hrubšického vodního mlýna vybavena pěti koly, mlýn současně poháněl pilu, souběžně u mlýna byla také v provozu valchářská dílna, kterou bylo možné využít buď za finanční poplatek, nebo za naturální odměnu v obilovinách. Tehdy se ke stavbám v Hrubšicích používaly cihly z místní cihelny, která náležela k hospodářskému dvoru, a stavební dřevo z vrchnostenského lesa. Mlýn patřil až do poloviny 18. století k dominikálu a byl mlynářům pronajímán. Urbář z roku 1613 popisuje poddanské povinnosti a daně vztahující se k mlýnu a pile, mezi které patřily

Obr. 4: Mlýn v Hrubšicích, půdorys nejnižšího podlaží se sklepem směřujícím mimo areál a s mlýnicí (všechna zaměření a všechny kresby J. Stýblov).

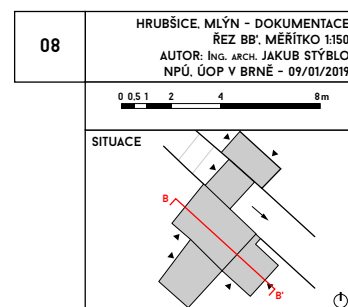
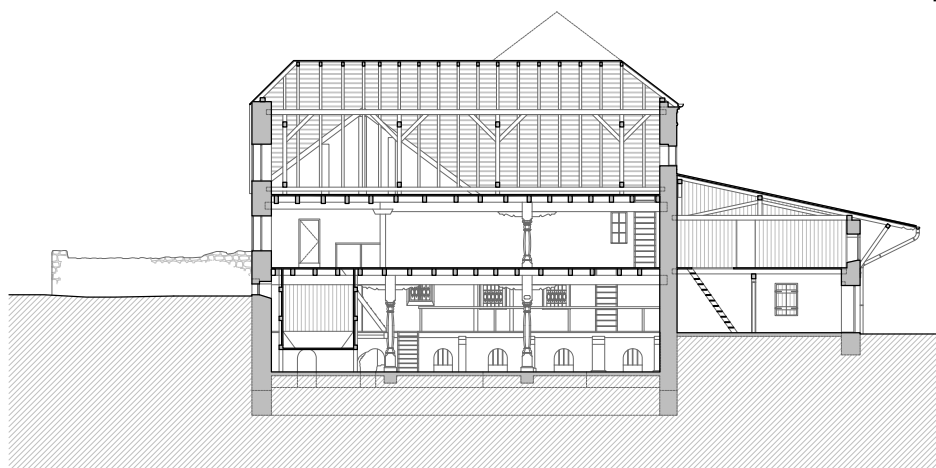
Obr. 5: Mlýn v Hrubšicích, půdorys přízemí se sýpkou nad mlýnicí.

například odvozy ryb a vyměření takzvaného výmělku. K mlynářovým závazkům náleželo udržování pořádku, péče o jez a vodní tok v náhonu. Poddaní museli vypomáhat s povoznictvím nejen pro zámek a hospodářský dvůr, ale také pro mlýn.⁹⁾

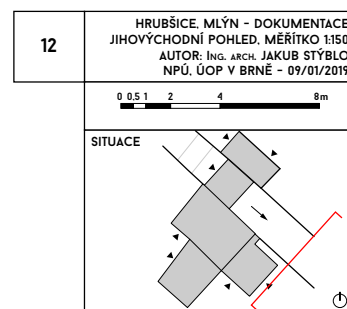
Prvního mlynáře působícího v Hrubšicích dokládají až matriky z osmdesátých let 17. století. Mlynář Jakub Tomek (Tuma, Toman), který provozoval mlynářství v obci ještě na začátku 18. století, byl velmi často s manželkou

8) L. Hosák – M. Zemek, Hrad, zámek a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Jižní Morava. Praha 1981, s. 108; B. Samek, Umělecké památky Moravy a Slezska I. Praha 1995, s. 599–600; M. Pláček, Hrad a zámek na Moravě a ve Slezsku. Praha 1996, s. 170–171. Autoři připouštějí dokončení přestavby tvrze na konci 16. století, případně až v době po roce 1600.

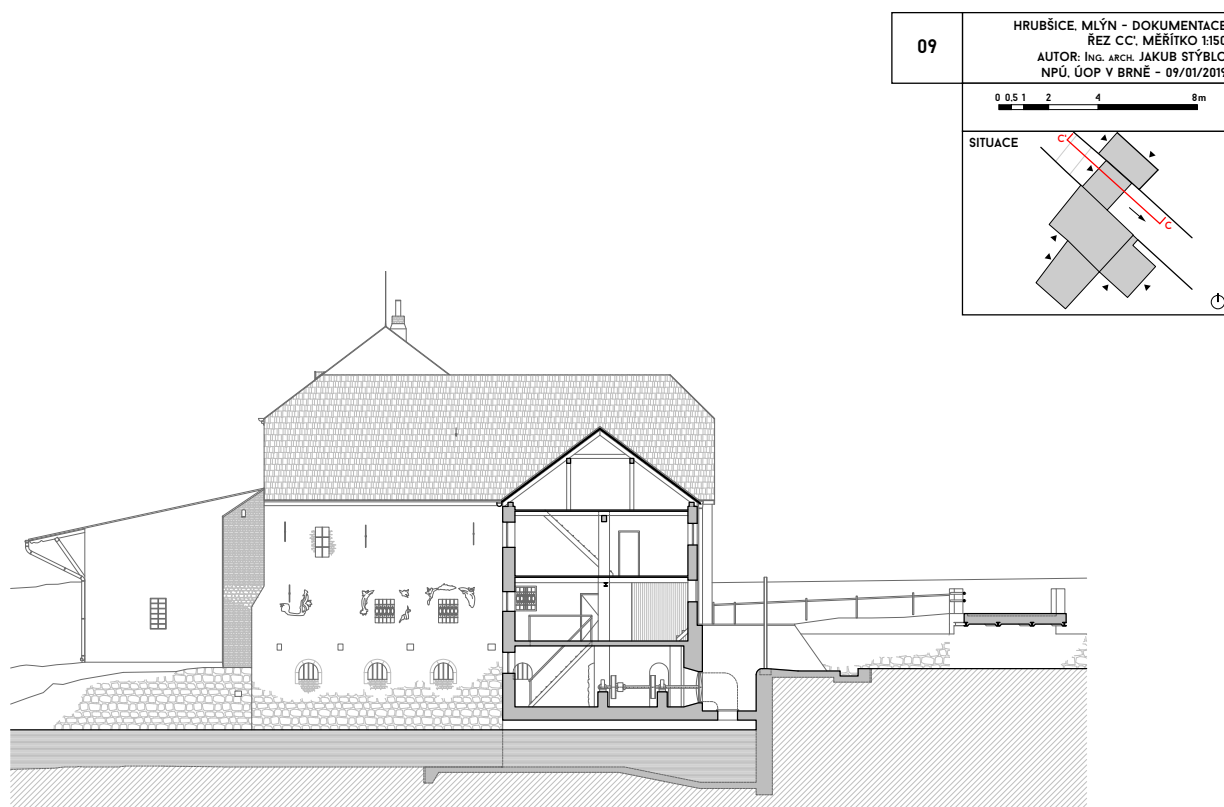
9) Urbář Moravského Krumlova, o. c. v pozn. 7.

Obr. 6: Mlýn v Hrubšicích, řez mlýnicí se sýpkou.

Obr. 7: Mlýn v Hrubšicích, pohled směrem od jihovýchodu.

Obr. 8: Mlýn v Hrubšicích, řez strojovnou a pohled na severovýchodní fasádu mlýnice se sgrafitovou výzdobou a otvory pro mlýnská složení.

Reginou žádán o kmotrovství místním dětem. Při narození Tomkových dětí se kmotrem stal naopak moravskokrumlovský mlýnář Jakub Zároba s manželkou. Také Tomkova dcera Kateřina byla při křtu dětí z Hrubšic jednou z nejfrekventovanějších patronek.¹⁰⁾ Hrubšický mlýn před polovinou 18. století provozoval přes třicet let Jan Walloschka, kterého vystřídal Jakub Dillmann. Podle supliky, kterou adresovali Walloschkovi pozůstalí knížeti Janu Nepomukovi Karlovi z Liechtensteina (1724–1748), představovaly dluhy na nájmu mlýna velký existenční problém. Finanční dluh ve výši 69 zlatých po Janu Walloschkovi se ukázal jako zcela likvidační pro pozůstalé, kteří se obávali, že je finanční pohledávky k vrchnosti přivedou do vězení nebo „půjdu o žebrácké holi“.¹¹⁾ Podle dominikální fasy, katastru zachycujícího vrchnostenský majetek, se v polovině 18. století z mlýna platila daň 307 zlatých 12 krejcarů, jez na řece Jihlavě byl v režii moravskokrumlovské vrchnosti. V této době byl na liechtensteinském panství Moravského Krumlova v provozu také například vodní mlýn v Moravském Krumlově a papírna v Alexovicích.¹²⁾

Hrubšický mlýn byl dne 17. září 1755 takzvaně emfiteuticky prodán; jednalo se o dědičný nájem, při němž zůstalo zachováno vlastnické právo prodávajícího, nabyvatel byl zavázán ke každoročnímu placení úroku.¹³⁾ Z liechtensteinského dominikálu získal mlýn za osm set

zlatých mlýnář Tomáš Jan Schneider. V době tohoto projeje mlýn charakterizovala čtyři mlýnská složení a jedno jáhelné (kašové), součástí mlýnského provozu byla také pila. Obytná část mlýna sestávala ze dvou místností, komory a dvou sklepů, v komplexu mlýna se nacházely také stáje. K mlýnu náležela orná půda o výměře přes dvacet sedm měřic, a to pole v Hrubšicích, zvané *Za mlýnem*, dále pozemek *Za vrchy*, osvobozený od desátku. Z nejrozměrnějšího pole *Na dílech*, které se nacházelo v Biskoupkách, byl hrubšický mlýnář odevzdával desátek oslavanské faře a roční kontribuce ve výši dvacet čtyř krejcarů obci. Pozemek v Biskoupkách si hrubšičtí mlýnáři udrželi až do poloviny 19. století. Součástí koupě byla také louka *Za mlej-nem*. Emfiteutickému vlastníkov mlýna byly stanoveny nejen daně z pozemků, ale i další poddanské povinnosti, které se vázaly k chodu mlýna. Jako součástí vodního mlýna byly zdůrazněny žlaby přivádějící vodu na mlýnské kolo, krytá přístavba pro vodní kolo, mlýnský náhon a mosty, o něž se mlýnář musel starat na svoje náklady; z těchto povinností byl však vyčleněn splav. Nezbytné dřevo se odkupovalo z liechtensteinských lesů za obvyklou cenu jako ostatní poddaní. Připouštěla se výjimka pro dřevo potřebné například na hřídele a moučnici, které bylo dovoleno obstarávat v cizím polesí. Nákup tvrdého dřeva zůstal ve vrchnostenské režii. K mlýnářovým poddanským povinnostem patřilo padesát dnů roboty, které se musely odpracovat při údržbě jezu na řece Jihlavě. Mlýnář se ta-

10) MZA Brno, fond E 67, Matrika narozených Oslavany, 1685–1710, sign. 1489, fol. 4, 13, 37, 87.

11) MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, inv. č. 2963, kart. 910, nefol.

12) MZA Brno, fond D 3, Dominikální fasy, kart. 44.

13) Gruntovní kniha 1763–1808, MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, kniha č. 129, kart. 127. Dominikální mlýn ve starší grun-

tovní knize není zmiňován, srov. Gruntovní kniha 1693–1763, MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, kniha č. 116, kart. 114 – ani v lánové vizitaci z let 1656 až 1672, MZA Brno, fond D 1, Lánové rejstříky, inv. č. 147, sign 134.

ké ve smlouvě zavázal, že „mlýn nenechá lehnout popelem“ nebo zničit povodní. Z provozu pily se muselo odevzdat dva a půl kopy prken nebo latí nařezaných z vrchnostenských klád. Mlynář mlel bez poplatku obilí pro vrchnostenskou potřebu, bezplatná mlynářská práce se týkala také sladů pro pivovary. Explicitně bylo také stanoveno *laudemium* – dávka placená nájemcem vlastníkovu při prodeji, výše této částky byla odvislá od původu nového vlastníka. Liechtensteinští majitelé moravskokrumlovského panství si také ve smlouvě výslovně vymínili rozhodování o dalších prodejkách či předprodejkách mlýna.

Po pěti letech působení Tomáše Jana Schneidera v Hrubšicích byl mlýn znovu prodán za dvanáct set zlatých a od 1. ledna 1760 se novým vlastníkem stal Josef Fiala (kolem 1727–1797). Od roku 1763 mlynář užíval za úrok tři zlatých takzvaný starý vrchnostenský pivovar v Hrubšicích. K dalšímu emfyteutickému prodeji, kdy se částka zvedla na čtyři tisíce zlatých, došlo v roce 1793, kdy byl mlýn připsán stejnojmennému synovi Josefa Fialy.¹⁴⁾ V krátké epizodě několika let na konci 18. století se v Hrubšicích vystřídali dva mlynáři, Jan Pešek a Bernard Brida. Jan Pešek (Peschek) (kolem 1748–1798) pocházel ze Strážku a mlýn zakoupil v roce 1796 za jedenáct tisíc zlatých. Mlynářské řemeslo zcela jasně zůstávalo v rodinných vazbách: s Rosálií Peškovou (Peschkovou) se oženil nový mlynář Bernard Brida. Po několika letech mlynářského řemesla zadluženému Bernardu

Bridovi nepomohla ani půjčka dva tisíce čtyři sta zlatých od následujícího majitele, zámožného Františka Štěpánka (Stiepanka) (kolem 1759–1805), dědičného nájemce hospodářského dvora v Rakšicích a hostince v Dukovanech, který navíc vlastnil vinohrad v Olbramovicích a jeho švagr Jakub Tkaný provozoval mlýn v Mohelně.¹⁵⁾ František Štěpánek převzal hrubšický mlýn s Bridovým dluhem, který se podařilo splatit během dvou let. Při koupi v roce 1801 nechal hrubšický mlýn s pilou a přínaležejícími pozemky

zapsat na nezletilého nejstaršího syna Josefa (1793–1856). V kupní smlouvě z 11. června 1801 byla jeho hodnota vyčíslena na devět tisíc sedm set zlatých.¹⁶⁾ Když v roce 1805 zahynul tragickou smrtí, byl v pozůstalostním řízení jeho nemovitý majetek oceněn na patnáct tisíc osm set zlatých. V jeho movitém majetku kromě mincí a bankovek byly ohodnoceny stříbrné hodinky, pár stříbrných spon na boty a na kalhoty. Hostinec v Dukovanech byl prodán za tisíc zlatých bratrovu Tomášovi, mlýn s pilou v Hrubšicích byl oceněn na deset tisíc zlatých a hospodářský dvůr

Obr. 9: Mlýn v Hrubšicích, pohled na severovýchodní fasádu mlýnice a vpravo strojovnu.

Obr. 10: Mlýn v Hrubšicích, sgrafitová výzdoba severovýchodní fasády mlýnice.

14) Gruntovní kniha 1763–1808, o. c. v pozn. 13.

15) Pozůstalost mlynáře Františka Štěpánka. MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, kart. 150.

16) Gruntovní kniha 1763–1808, o. c. v pozn. 13.

Obr. 11: Mlýn v Hrubšicích, detail sgrafitové výzdoby severovýchodní fasády mlýnice.

v Rakšicích na tři tisíce zlatých. Při následujícím prodeji Janu Friedlovi (Fridlovi) v roce 1856 byl hrubšický mlýn ohodnocen na čtyřicet pět tisíc zlatých. Ve druhé polovině 19. století v Hrubšicích provozovala mlýn rodina Jarošů (Jaroschů), Eduard (kolem 1828–1896) a Alois (kolem 1855–1901).¹⁷⁾ Novodobé dějiny hrubšického mlýna jsou od první světové války do znárodnění spojeny s rodinou mlynáře Josefa Sobotky, jehož jméno bylo přeneseno i na samotné lokální toponymum objektu. Ve třicátých letech byla součástí mlýnu pila a elektrárna, v mlýně byl instalován jeden vodní motor Francis s následujícími technickými parametry: 1450 lit./sec., 4,00 m., 44,67 kW, 56,90 vod. kW, 79%.¹⁸⁾ Sobotkův mlýn po znárodnění převzalo do své správy místní Jednotné zemědělské družstvo a jeho provoz se redukoval už jen na mletí šrotu a k definitivnímu zániku jeho chodu došlo po zničení splavu na řece Jihlavě.¹⁹⁾ Mlýn je od roku 1964 veden v Ústředním seznamu kulturních památek, jeho památková hodnota byla zdůvodněna jako „stavba z druhé třetiny 19. století, zčásti architektonicky velmi výrazná, nepříliš častý doklad tohoto typu na jižní Moravě“.

Díky dochovaným archivním materiálům je nejzajímavějším obdobím v historii hrubšického mlýna první polo-

vina 19. století, kdy v Hrubšicích působila rodina Štěpánků. Majetný a ekonomicky zdatný František Štěpánek hrubšický mlýn vyplatil z dluhů, které na něm zanechal Bernard Brida. I když jeho syn Josef Štěpánek byl v dětství očitým svědkem otcova tragického úmrtí a našel jej utonulého v mlýnském náhonu poté, co odsekával ledy u mlýnského kola, na mlynářské řemeslo nezanevřel. Naopak se stal nejdéle působícím mlynářem v Hrubšicích a za svůj život se neustále snažil o modernizaci a povznesení zděděného mlýna. Usiloval o směnu realit s vrchností, které se týkaly bývalého pivovaru, který předešlí mlynáři využívali. Především chtěl adaptovat vodní dílo a modernizovat technologii mlýna.²⁰⁾ V roce 1825 řešilo moravské gubernium návrh Josefa Štěpánka na úpravy jezu u hrubšického mlýna, které se týkaly zřízení bariéry, která měla zabránit tvoření ledů na jezu a v hrázi měl vzniknout dostatečně široký a otevřený kanál. Gubernium podle svých zjištění, která

se opírala o stav jiných mlýnů s valchou na řece Svitavě, navrhované zvýšení splavu v Hrubšicích nedoporučilo. Bylo argumentováno tím, že tato úprava vodního díla vůbec nemá vliv na mlýnský chod, ba naopak je zcela nevhodná. Je zajímavé, že bylo podotknuto, že takové změny na vodním díle nebyly hodnoceny jako záležitost mlynáře, ale vlastníka panství, respektive byl v této záležitosti zdůrazněn politický zřetel. Na hrubšickém splavu na řece Jihlavě realizoval kamenické a výkopové práce v roce 1829 místní kamenický mistr Meyer.²¹⁾ Úpravy se týkaly protipovodňových opatření a vztahovaly se na část jezu směrem k Oslavanům. Tento úsek jezu tvořila zeď z kamenných kvádrů. Na nezbytnou rekonstrukci jezu na řece Jihlavě apeloval Josef Štěpánek opět v roce 1837. Toto vodní dílo u mlýna bylo údajně již v letech 1798 až 1806 vážně poškozeno a pravá část jezu byla tehdy stržena, dokonce se konstatovalo, že celý jez je nebezpečný. Tehdy bylo shledáno, že splav je nedostatečný a že mlýnský náhon se při vysoké hladině vody zanáší pískem, šterkem a kamením. Mlynář navrhoval upravit mlýnský náhon a nabízel řešení menšího splavu v náhonu, který by mohl zamezit zanášení. U levého břehu mlýnského náhonu, kde se rozkládaly zahrady místních obyvatel, nechal mlynář břeh zvýšit a vyzdít. Na opačném břehu se mluví o hrázi a vyzdřeném kanálu, který by odváděl vodu zachytávanou

17) Gruntovní kniha 1810–1885, MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, kniha č. 298, kart. 296/ fond C 17, Pozemkové knihy, kniha č. 1800.

18) Seznam a mapa vodních děl republiky Československé, 1930 [přístupné z: <http://mve.energetika.cz/uvod/vod-dila.htm>].

19) J. Čechová, o. c. v pozn. 4, s. 12.

20) MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, inv. č. 94, kart. 355, fol. 248–263.

21) MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, inv. č. 26, kart. 361, fol. 316–320.

Obr. 12: Mlýn v Hrubšicích, sýpka nad mlýnicí, sloupek a sedlo průvlaku, dendrochronologicky datováno do let 1632–1635.

v obci. Splav byl opravován v roce 1844 a bylo postaveno nové stavidlo.

V roce 1835 Josef Štěpánek žádal o povolení k zásadní změně pohonu z dosavadních pěti složení dolních na horní. Mlynářův záměr se týkal přestavby původního kola na spodní vodu, které chtěl nahradit modernějším a výkonnějším pohonem kola poháněného tzv. vrchní vodou. Součástí této úpravy bylo i zvýšení jezu o patnáct až šestnáct palců. Uvažoval také o rozšíření mlýna o šestý mlecí kámen, který podmiňovala změna pohonu. Jedním z důvodů pro úpravu technologie mlýna byla snížená funkčnost mlýna při nepříznivém počasí, v letních obdobích sucha a také v zimních měsících. Údajně i okolní mlýny na řece Jihlavě se musely vyrovnávat s nedostatkem vody. Navíc si stěžoval, že je zaměstnáván obvyklou prací pro zákazníky z nejbližšího okolí, ale přibývá zakázek od návštěvníků ze vzdálenějších lokalit, proto má dlouhé čekací lhůty nebo zájemci o mletí musí hledat „útočiště“ jinde. Při snížení produktivity jeho mlýna by bylo obtížné platit roční nájemné ve výši dvě stě dvaceti pěti zlatých. V jedné ze svých žádostí adresovaných moravskokrumlovskému vrchnostenskému úřadu o změnu pohonu mlýna si jako svědky pozval mlynáře z tzv. Havránkova mlýna Jana Svobodu, německého mlynáře Ferdinanda Jana Obsingera a Jiřího Holuba, papírníka z Alexovic.

Obr. 13: Mlýn v Hrubšicích, prostor mlýnice.

Mlynář Josef Štěpánek je podepsán pod pozoruhodným spisem nazvaným *Pro memoria* z roku 1843, ve kterém vysvětluje důvody pro modernizaci mlýna, jejichž realizace byla zamítnuta. Dovolával se naplnění právního pojmu emfyteutický prodej, v němž si pomáhal argumenty z římského práva a vytýkal vrchnosti odmítavý postoj k jeho návrhům; zdůvodňoval svoje argumenty zemským nařízením a městským právem, dvorským dekretem z roku 1789. Zpochybňoval právní naplnění emfyteutického vztahu mezi vrchností a vlastníkem. Poukazoval na zvyšující se platby za úrok; jeho roční splátka padesát zlatých by se měla promítnout do případných modernizací mlýnského provozu.²²⁾ Bohužel prameny již jednoznačně neodpovídají, zda se Štěpánkovo úsilí ve složité byrokratické a majetkové situaci a rozhodování rozdělené mezi různé kompetence gubernia a vlastníka panství podařilo realizovat. Jeden z mála dokladů o stavebních realizacích se týkal příjezdového mostu přes náhon, který byl v roce 1834 v kritickém stavu a hrozil zřícením. V následujícím roce byl zhotoven dřevěný most, který byl financován liechtensteinským důchodním úřadem. Na začátku čtyřicátých let 19. století byl již hrubšický mlýn popisován s pěti mlýnskými složeními na horní pohon. Ve vodním mlýnu pracovali dva zaměstnanci a ročně se průměrně pomlelo pět set měřic pšenice, tisíc tři sta měřic žita a padesát měřic ječmene.

22) MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, inv. č. 94, kart. 355.

V této době již pila nebyla příliš využívána. Mlýn a zámek byly jedinými patrovými budovami v obci a také společně s vrchnostenským hospodářským dvorem byly na rozdíl od ostatní zástavby postaveny z pálených cihel, také byly opatřeny stejnou krytinou.²³⁾

STAVEBNÍ DĚJINY

V urbáři z roku 1613 je mlýn charakterizován jako nově postavený. Toto datum proto lze použít jako datování *ante quem* pro vznik nejstarších částí současného areálu. V posloupnosti výstavby je nutné se odrazit od faktu, že mlýnice náleží ve všech svých podlažích jedné stavební fázi doplněné menšími mladšími úpravami. Jako celek je však přistavěna k obytné budově, která nebyla primárním objektem výzkumu, avšak její sklepy (podlažně o něco výše než spodní patro mlýnice) mají valené klenby, někde s trojbokými styčnými výsečemi. K roku 1613 proto můžeme datovat především obytnou budovu, přičemž mlýnice byla postavena následně. Sloupek a sedlo průvlastku patra mlýnice (sloužící jako sýpka) byly dendrochronologicky datovány do začátku 30. let 17. století. Hlavní sloupek má čtverhrannou patku se zkosnými rohy, dřík vychází z osmiboké základny a je zakončen profilovanou osmibokou hlavicí zdobenou čabrákou. Profilované je rovněž sedlo. Oba prvky jsou z dubového dřeva, pro sloupek skáceného v letech 1632–1635, pro průvlak 1630–1645.²⁴⁾ Možná předtím mlýn fungoval v jistém provizoriu a až v těchto letech (poněkud paradoxně v období třicetileté války) byl definitivně vystavěn.

Době 30. let 17. století stylisticky odpovídají fragmenty sgrafitové výzdoby, jež lze stylisticky označit za pozdně renesanční. Dochována je na fasádách mlýnice – západní a severní nároží zdobí úhlopříčně dělená obdélná pole tvořící iluzivní kvádrování, na severozápadní fasádě mlýnice nad

Obr. 14: Mlýn v Hrubšicích, půda nad mlýnicí s otiskem staršího krovu na stěně obytného křídla, ke kterému je mlýnice přistavěna.

Obr. 15: Mlýn v Hrubšicích, vjezd do bývalé pily severozápadně od mlýna.

náhonem jsou zdobena okna druhého podlaží: pravoúhlé rámování vymezuje otvory menší než současné, kolem rámu se rozprostírá čtyřlaločný útvar ze stáčených volut, na jejichž styku vyrůstají dva typy vegetabilních ornamentů. Zcela vlevo (na jihovýchodě) je jedno zazděné pravoúhlé okno, jež nebylo později nahrazeno oknem větším. Jeho rozměry ale nejsou totožné s původní velikostí větších oken popsaných výše. Kolem otvoru lze pozorovat fragmenty výzdoby ryté v omítce, jejíž podoba je srovnatelná s předchozí. Dobře je zde patrná rytá podokenní římsa, která je u předchozích oken jen tušená. V posledním podlaží je vlevo úzké stojaté obdélné okno s šestitabulkovou

23) MZA Brno, fond D 8, Stabilní katastr – vceňovací operáty, sign. 822, kart. 317, fol. 5 a 8.

24) T. Kyncl, Nepublikovaná výzkumná zpráva č. 081-19. Dendrochronologické datování dřevěných konstrukčních prvků mlýna čp. 121 v Hrubšicích. Brno 2019, příloha OPD, o. c. v pozn. 1.

Obr. 16: Mlýn v Hrubšicích, pohled od jihovýchodu, vlevo zámek, uprostřed bývalý pivovar, v pozadí mlýn.

dřevěnou výplní. Kolem okna je cihlové zdivo, omítky s výzdobou nejsou patrné. Dále vlevo směrem na jihovýchod lze pozorovat dvě zazděná nebo pouze rytými linkami vymezená okna primárně slepá. V pekované omítce jsou linie oddělující plochy nátěrů s nepatrně odlišným odstínem. Pokud linie vymezují zazděná okna, musela by být poměrně malých rozměrů.

Již na začátku 17. století byl mlýn poháněn pěti koly a voda z náhonu obsluhovala i pilu na protějším břehu. Nynější stavba má otvorů pro mlýnská složení šest, pile pak náležely otvory minimálně dva. Voda v náhonu musela být poměrně bystrá, jelikož mlýn fungoval na spodní vodu. Roku 1755 byl mlýn emfyteuticky prodán Tomáši Janu Schneiderovi a popsán opět jako mlýn s pěti složenými. V pramenech se ostatně nikdy explicitně nezmiňuje, že by měl mlýn kol šest, všechny otvory se však zdají být primární, některé vytesané z jednoho kusu kamene a zbudované ve stejné době.

Historickou podobu hrubšického mlýna dokládá jen několik dochovaných map, které dokumentují podobu vodního díla a dispozici objektu. V tomto případě prozatím nebyly nalezeny žádné plánové materiály. V době, kdy provozoval hrubšický mlýn Josef Fiala, byla v roce 1761 pořízena mapa statku Hrubšice, v němž je mlýn reflektován jako liechtensteinský majetek.²⁵⁾ V mapě jsou zakresleny a opatřeny legendou následující objekty a pozemky, které jsou označeny jako knížecí – liechtensteinské: zámek (A), hospodářský dvůr (B), hostinec (C), mlýn (D), potašárna (E), součástí dominikálu byl také les (G) a hnojená pole (F).

25) Mapa Hrubšic (Grundriss von Hrubschitz), 1761, C. G. Ebhardt, grafické měřítko 600 Mährische Klafter. MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, mapa č. 46.

Z mapového zakreslení je zřejmý splav na řece Jihlavě, mlýnský náhon, který se pod zámek napojoval zpět do říčního koryta. Mlýn je situován severovýchodně od zámku; jako mlýn jsou v mapě označeny tři stavby situované bezprostředně kolem mlýnského náhonu. Na vnější straně náhonu stál samostatný mlýn na půdoryse L, ve směru vodního toku byla situována ještě další podélná, v půdorysu mírně zakřivená, zděná budova, která v minulosti sloužila jako pivovar. Tímto pojmenováním je budova charakterizována několikrát i později. Zdá se však, že již nesloužila jako pivovar, ale mlynář ji využíval pro své hospodářské účely, pro něž byla několikrát upravována. Její jádro však náleží rovněž počátku 17. století, kdy byl budován celý hrubšický statek včetně zámku. Na mapě z roku 1761 je viditelné, že součástí panských staveb byl rovněž objekt naproti mlýnu.²⁶⁾ Na protějším břehu náhonu stála naproti objektu mlýna jednoduchá dřevěná stavba, která měla funkci pily. Náhon pod pivovarem přetínala cesta směřující na Novou Ves a Senorady. Hrubšický mlýn je zakreslen i v prvním vojenském mapování z šedesátých až osmdesátých let 18. století, jehož zjednodušený mapový zakres koresponduje s mapou z roku 1761: zástavba obce, průběh koryta řeky a náhonu, cesty, ale na vnitřní straně náhonu jsou nenáležitě zaznamenány dvě na sebe kolmé stavby.²⁷⁾ Obdobnou situaci zástavby a stavu vodního díla v Hrubšicích, jako na nejstarším dochovaném mapovém záznamu statku Hrubšice, lze ve větším měřítku sledovat

26) Dnešní parcelní číslo 232/1.

27) První vojenské mapování, 60.–80. leta 18. století, Morava, měřítko 1 : 28800, mapový list č. 76 [dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs & map_root=lvn & map_region=mo & map_list=m076].

ještě na mapě moravskokrumlovského panství, která byla zřejmě pořízena v následujícím desetiletí.²⁸⁾

Pramenně i dendrochronologicky doložené investice do mlýnského provozu náleží do doby, kdy mlýn v letech 1801–1856 spravoval zřejmě nejvýznamnější mlynář Josef Štěpánek. Do 1. třetiny 19. století lze datovat především současnou podobu obytné budovy s klasicistní fasádou, podobně jako kované mříže části oken mlýnice. Do 30. let 19. století jsou datovány stropy patra mlýnice (sýpky). Štěpánek se dlouhodobě snažil zlepšit technické parametry mlýna – investoval do oprav a modernizace náhonu a jezu a plánoval změnit pohon kol ze spodní a na horní vodu a doplnění šestého mlecího zařízení. Vrchností mu to nebylo dovoleno – šest otvorů pro mlýnská složení, na mlýnu dnes jasně patrná, tak stále zůstávají nevyřešenou hádankou. Období, kdy v hrubšickém mlýnu působily dvě generace rodiny Štěpánků, dokumentují dva plány, které vznikly současně a jsou označeny jako brouillon a ekonomický plán hrubšického statku.²⁹⁾ Nejpodrobnější mapové zobrazení z této doby pak představuje mapa stabilního katastru Hrubšic, datovaná rokem 1825.³⁰⁾ V obou hospodářských plánech již není mlýn zakreslen v souboru liechtensteinského dominikálu, jako součást vrchnostenského majetku v té době zůstal objekt takzvaného starého nebo malého pivovaru, k němuž náležela kuchyňská – užitková zahrada o výměře 237 sáhů a který mlynáři pouze užívali. Samotný mlýn na půdoryse L byl nově spojen s dřevěnou stavbou pily na opačném břehu dřevěným traktem vedeným přes náhon. Bezprostředně nad mlýnem byl situován most přes náhon, druhý mostek přetínal náhon pod pivovarem. K mlýnu náležely pozemky polí ve východní části obce.

Do podoby mlýnských hranic podle dendrochronologických dat zasáhl mlynář Eduard Jaroš (změny jsou datovány na přelom 70. a 80. let 19. století). V poslední čtvrtině 19. století rovněž došlo k přístavbě jihovýchodní budovy k mlýnici. Poslední velká úprava mlýna souvisí s mlynářským rodem Sobotků spravujícím mlýn od roku 1915. K roku 1930 byla instalována Francisova turbína, roku 1946 doplněná turbínou novou. V těchto letech vznikla budova strojovny nad náhonem, jež nahradila v mapách patrnou starší budovu, snad pouze dřevěnou. Po znárodnění se zpustošený areál mlýna v restituci vrátil rodině Sobotků, jež bývalý mlýn postupně opravuje (z výrobních budov byly opraveny především krovy a střechy).

28) MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, mapa č. 2. Přehledná mapa panství Moravský Krumlov, kolem 1770. Na mapě je mlýn zakreslen červeně, stejně tak zámek, bývalý pivovar, potašárna a hospodářský dvůr.

29) Brouillon pozemků hospodářského dvora v Hrubšicích, zahradník v Moravském Krumlově Franz Slabý a inženýr Franz Alois Schrammek, 1. čtvrtina 19. století, MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, mapa č. 74 – Ekonomický plán hospodářského dvora v Hrubšicích, Franz Schöniger (? Höniger), 1. čtvrtina 19. století, grafické měřítko 400 Wiener Klafter, MZA Brno, fond F 177, Vs Moravský Krumlov, mapa č. 75.

30) Indikační skica obce Hrubšice, Brno-venkov, 1825, měřítko 1 : 28800, MZA Brno, fond D 9, Stabilní katastr – indikační skici, sign. MOR082218250 [dostupné z: <https://www.mza.cz/indikacniskici/>].

SHRNUTÍ

Bývalý panský, později emfyteuticky pronajímaný a nakonec soukromý, mlýn v Hrubšicích patří mezi výjimečné památky svého druhu na jižní Moravě. Podrobný průzkum provozních částí mlýna spolu s archivním výzkumem umožnil poznat areál poměrně zásadním způsobem. Hmoty hlavních staveb mlýna pochází nepochybně z počátku 17. století, a spolu se zámkem tak tvoří cenný celek raně novověkého panského sídla spojujícího reprezentační a hospodářskou funkci.

Pro region jižní Moravy nezvyklá sgrafitová výzdoba florálních motivů spolu s dobře zachovanými dřevěnými konstrukcemi mlýnice (včetně sloupků z 30. let 17. století) jsou výmluvnými doklady mimořádné výtvarné a řemeslné kvality zkoumané stavby, které dalece převyšuje obecný průměr. Poměrně náročně zdobené budovy de facto hospodářského charakteru nejsou pro období 16. a 17. století neznámé. Sgrafito pokrývalo panský pivovar pánů z Náchoda v Alinkově u Čermákovic,³¹⁾ areál panského mlýna a pivovaru v Havlíčkově Borově³²⁾ nebo mlýn v jihočeském Holubově.³³⁾ Kromě lepšího poznání stavebních dějin areálu průzkum odhalil i zajímavou sondu do života mlynáře 19. století. Mnohaleté snahy Josefa Štěpánka o zvelebení mlýna a nerovný boj s vrchností a byrokracií patří mezi hodnotné doklady společenských a hospodářských poměrů v době průmyslové revoluce.

Snižování památkové hodnoty areálu probíhalo až v letech 1948–1989, kdy byl mlýn znárodněn a degradován na zpracování šrotu a později pouze na sklady. Částečné zavezení náhonu a poničení turbín a dalších strojních zařízení zásadním způsobem ztěžuje současným majitelům hledání smysluplného využití areálu. Nabízelo se využít existující konstrukce pro malou vodní elektrárnu. Zachování části prostor vybízí rovněž k muzejní prezentaci objektu jako raně novověkého mlýna adaptovaného dostavbou strojovny na moderní zařízení první poloviny 20. století.

Tato práce vznikla v rámci plnění výzkumného cíle NPÚ Nemovité památky v ČR, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury ČR na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace.

MGR. LENKA KALÁBOVÁ, MGR. MATĚJ KRUNTORAD, PH.D. – NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ ÚSTAV, ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVISŤE V BRNĚ, NÁM. SBOBODY 8, BRNO
KALABOVA.LENKA@NPU.CZ,
KRUNTORAD.MATEJ@NPU.CZ

31) M. Kruntorád – J. Malaníková, Hospodářský dvůr v Alinkově ve světle výsledků stavebně-historického průzkumu, in: Jižní Morava 54, sv. 57, Brno 2018, s. 241–265.

32) A. Knápek – A. Veselý, Renesanční mlýn v Havlíčkově Borově, in: Havlíčkovobrodsko 30, 2016, s. 211–221.

33) J. Hansová, Renesanční vodní mlýn v Holubově po přestavbě roku 1929, in: Památky jižních Čech III, České Budějovice 2010, s. 45–60.

DIE EHEMALIGE WASSERMÜHLE IN HRUBŠICE BEI IVANČICE IN MÄHREN

Der Beitrag widmet sich der ehemaligen Wassermühle in Hrubšice bei Ivančice (Eibenschütz, Bez. Brno-Land), die der Domäne Moravský Krumlov (Mährisch Kromau) angehörte. Anhand der Archivforschung, der laut Befund analysierten Baugeschichte und der Dendrochronologie durfte man die älteste erhaltene Bauphase der Mühle zum Jahr 1613 datieren; als die Herrschaft den Herren von Lipé angehört hatte. Außer den Teilen der Holzkonstruktionen (aus den 1630er Jahren) lässt sich in diese Periode auch der fragmentarisch erhaltene geometrische und pflanzliche Sgraffitodekor der Mühlhausfassaden einordnen. Die Müller hielten die Mühle seit 1755 aufgrund der Erbpacht von der Obrigkeit. Der Müller nutzte auch das Gebäude der ehemaligen Brauerei zwischen der Mühle und dem Schloss aus, und er betrieb außer der Mahlmühle noch eine Sägemühle am anderen Mühlbachufer. Der Beitrag befasst sich mehr mit der Persönlichkeit des Müllers Josef Štěpánek, der sich bemühte den Betrieb ökonomisch zu stabilisieren und zu modernisieren. Die Hrubšitzer Mühle stellt einen wertvollen Beleg eines kleineren herrschaftlichen Wirtschaftsbetriebs mit verhältnismäßig anspruchsvoller künstlerischer Ausschmückung dar, welche man verhältnismäßig selten bereits an herrschaftlichen Mühlen und weiteren Wirtschaftsarealen antrifft.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Hrubšice (Gem. Ivančice [Eibenschütz], Bez. Brno-Land), Mühle, Nr.-Konskr.13, Wohngebäude, Südansicht (alle Fotos M. Kruntorád, falls nicht anders angeführt).

Abb. 2: Hrubšice, Mühle, Luftansicht mit Lokalisierung einzelner Teile; Unterlage www.mapy.cz. Von oben nach unten: Sägemühle-Maschinenhaus-

Mühlhaus-südöstlicher Zubau-Wohnflügel-Branerai.

Abb. 3: Hrubšice, Kartenausschnitt mit dem Schloss, Meierhof und der Mühle, 1761, MZA (Mährisches Landesarchiv) F 177, Karte Nr. 2.

Abb. 4: Hrubšice, Mühle, Untergeschoss mit dem das Areal überlappenden Keller und dem Mühlwerkraum, Grundriss, alle Bauaufnahmen und Zeichnungen J. Stýblo.

Abb. 5: Hrubšice, Mühle, Erdgeschoss mit dem Kornboden über dem Mühlwerkraum.

Abb. 6: Hrubšice, Mühle, Schnitt über das Mühlhaus mit Kornboden.

Abb. 7: Hrubšice, Mühle, Südostansicht.

Abb. 8: Hrubšice, Mühle, Schnitt über den Maschinenraum und Ansicht der nordöstlichen Mühlhausfassade mit Sgraffitodekor und Öffnungen für die Radwellen zu den Mühlgängen, Aufnahme und Zeichnung J. Stýblo.

Abb. 9: Hrubšice, Mühle, nordöstliche Mühlhausfassade, rechts das Maschinenhaus.

Abb. 10: Hrubšice, Mühle, Sgraffitodekor der nordöstlichen Mühlhausfassade.

Abb. 11: Hrubšice, Mühle, Sgraffitodekor der nordöstlichen Mühlhausfassade, Detail.

Abb. 12: Hrubšice, Mühle, Kornboden im Mühlhaus, Säule und Sattelholz vom Unterzugbalken, dendrochronologisch 1632-1635 (d) datiert.

Abb. 13: Hrubšice, Mühle, Mühlhausinneres.

Abb. 14: Hrubšice, Mühle, Dachraum vom Mühlhaus, Abdruck eines älteren Dachstuhls an der Wand des Wohnflügels, zu dem das Mühlhaus zugebaut ist.

Abb. 15: Hrubšice, Mühle, ehemalige Sägemühle nordwestlich von der Mahlmühle, Einfahrt.

Abb. 16: Hrubšice, Mühle, Ansicht von Südosten, links das Schloss, in der Mitte die ehemalige Brauerei, im Hintergrund die Mühle.

Übersetzung J. Noll